

KULTURA JAKO ALIBI, ANEB PROČ DNES ČÍST UNNI WIKANOVOU

Ondřej Hejnal

Fakulta humanitních studií UK Praha

 <https://orcid.org/0009-0005-5217-6205>

Marek Jakoubek*

Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové

 <https://orcid.org/0000-0001-7235-5327>

Culture as an Alibi: Why Read Unni Wikan Today

Abstract: *The text proposes a “genealogical” reading of Unni Wikan’s essay Culture: A New Concept of Race, positioning it not as an empirically up-to-date contribution to migration studies, but as a still highly relevant critique of the ways in which “culture” is used in public and institutional discourse. It demonstrates that cultural argumentation often functions not as an analytical tool, but rather as a morally acceptable shortcut and an alibi for institutional power, obscuring inequalities and shifting responsibility from institutions to abstract “cultural patterns.” At the same time, the authors situate Wikan’s argument within the context of Czech debates on culture and social exclusion, highlighting both the enduring analytical value of her critique and its limits (particularly in relation to the opposition between culture and human rights).*

Key words: *Unni Wikan; culture; cultural essentialism; multiculturalism; migration; power; cultural explanation*

<https://doi.org/10.14712/12128112.5259>

Tento článek je pod licencí CC BY 4.0.

* Příspěvek je dílčím výstupem projektu specifického výzkumu Univerzity Hradec Králové „Sociálně pedagogické aspekty v práci s etnickými minoritami č. 2/II_24.“

Text Unni Wikanové *Kultura: nový koncept rasy* byl napsán ve druhé polovině devadesátých let minulého století jako příspěvek do tehdejší evropské, konkrétněji norské debaty o multikulturalismu, integraci a roli konceptu kultury ve veřejné politice. Již na první pohled je tedy zřejmé, že nejde o text „aktuální“ v empirickém smyslu slova: od jeho vzniku se proměnily migrační trajektorie, institucionální rámce i teoretický jazyk, jímž jsou dnes otázky migrace a diverzity tematizovány. Přesto má smysl se k tomuto textu vracet. Nejde přitom o aktualizaci dat ani o vstup do dnešních debat se zastaralým aparátem. Text Unni Wikanové nabízíme ke „genealogickému“ čtení: jako sondu do způsobu myšlení, který se v různých obměnách vrací i dnes, byť často pod jinými pojmy a v (možná) sofistikovanějších podobách. Jde zde především o logiku, v níž je „kultura“ používána jako vysvětlení sociálních problémů, jako jazyk „dobrých úmyslů“ i jako alibi institucionální moci. Právě tato logika – nikoli konkrétní norský kontext devadesátých let minulého věku – je hlavním předmětem autorčiny kritiky.

V tomto smyslu není text Unni Wikanové historickým dokumentem již uzavřené debaty, ale svého druhu analytickým zrcadlem. Umožňuje zpětně nahlédnout, jak se určité způsoby uvažování o migrantech, menšinách a „respektu ke kultuře“ etablovaly, jaké předpoklady s sebou nesly a jaké důsledky měly (a možná i stále mají). Číst tento text dnes tedy neznamená „vstupovat do stejné řeky“, ale sledovat kontinuitu problémů, které současné debaty často považují za nové. Právě v tomto genealogickém čtení spočívá podle nás jeho možný přínos: nikoli v tom, co říká o migraci v Norsku před třiceti lety, ale v tom, co odhaluje o trvalém napětí mezi konceptem kultury, institucionální praxí a otázkou individuální odpovědnosti.

Jedním z důvodů, proč může text Unni Wikanové dnes působit problematicky, je očekávání, že by měl obstát jako příspěvek k současným migračním studiím. Takové čtení by však bylo zavádějící. *Kultura: nový koncept rasy* není empirickou analýzou migrace, integrace ani transnacionalismu; není ani pokusem o systematické zhodnocení konkrétních migračních politik. Jde především o kritiku určitého způsobu myšlení, ve kterém je „kultura“ povýšena na hlavní vysvětlující princip sociálních jevů. Wikanová píše a argumentuje v linii antropologické kritiky, která upozorňuje, že kulturní argumentace často nefunguje jako analytický nástroj, ale jako zkratka. Kultura v tomto pojetí nepomáhá porozumět sociální realitě, ale naopak ji zjednodušuje: zbavuje aktéry jednání, přesouvá odpovědnost z institucí na abstraktní „kulturní vzorce“ a depolitizuje vztahy moci. Právě v tomto smyslu lze její text číst jako specifickou variantu výzvy k „psaní proti kultuře“, formulované v devadesátých letech například

Lilou Abu-Lughodovou – tedy proti používání kultury jako všeobjímajícího vysvětlení rozdílů a nerovností (Abu-Lughod 1991).

Wikanová ovšem – a to je zásadní – neodmítá koncept kultury jako takový. Nevolá po jeho opuštění ani nahrazení jiným konceptem (srov. Borofsky, 2001; Brumann, 1999; Grillo, 2003). Její kritika je namířena proti způsobu, jakým se kultura stává reifikovaným objektem, který je připisován celým skupinám a používán jako argument ve veřejné a institucionální praxi (srov. Baumann, 1999, 2002). V tomto smyslu text neproblematizuje „kulturu migrantů“, ale samotný analytický rámec, který umožňuje, aby byla kultura chápána jako vnější síla ovládající a determinující jednání lidí. Tato distinkce zůstává klíčová i pro dnešní čtení tohoto textu. Zatímco současná antropologie migrace pracuje s pojmy jako transnacionalismus, mobilita či postkolonialismus, Wikanová se soustředí na jinou rovinu: na každodenní institucionální situace, ve kterých vysvětlení odkazem ke kultuře vstupuje do hry jako morálně přijatelný a politicky bezpečný jazyk. Právě v tomto smyslu její text nepředstavuje konkurenci současným teoretickým přístupům, ale spíše jejich předpoklad – pojmenování problému, bez jehož reflexe se nové koncepty mohou snadno stát pouze jeho sofistikovanějšími verzemi.

Jedním z nejvýraznějších trvalých přínosů textu Unni Wikanové je důsledné pojmenování mechanismu, ve kterém se kulturní argumentace stává jazykem institucionální „dobré vůle“ – a ovšem současně i nástrojem, jímž se zakrývá odpovědnost za nerovné zacházení. Kultura zde nefiguruje jako vysvětlení, ale jako ospravedlnění: umožňuje prezentovat strukturální selhání jako respekt k odlišnosti a mocenské asymetrie jako důsledek tradic hodných respektu. Wikanová tento mechanismus ukazuje na příkladech ze sociální práce, školství či soudní praxe, kde je jednání jednotlivců interpretováno prizmatem „jejich kultury“. Takové vysvětlení má přitom dvojí efekt: Na jedné straně zbavuje instituce nutnosti reflektovat vlastní roli – rozhodnutí, pravidla i praktiky se prezentují jako nezaujatá odpověď na kulturní odlišnosti. Na straně druhé zbavuje aktéry schopnosti jednat jinak, než jak jim „jejich kultura“ (údajně) předepisuje. Z kultury se tak stává svého druhu alibi.

Právě v tomto bodě lze text Unni Wikanové číst také jako předchůdce pozdějších analýz morální a humanitární racionality institucí, jak je rozvinul například Didier Fassin (2012). Podobně jako u Fassina zde nejde o odhalení cynismu či zlých úmyslů, ale o kritiku situace, v níž jazyk empatie, respektu a ochrany paradoxně přispívá k reprodukci nerovností. „Dobrá vůle“ se v tomto smyslu nestává opakem moci, ale jednou z jejích forem.

Tato perspektiva je důležitá i proto, že posouvá diskusi mimo jednoduché opozice mezi „rasismem“ a „antirasismem“. Wikanová neproblematizuje kulturní argumentaci primárně proto, že by byla otevřeně nepřátelská či že by měla za cíl někoho vyloučit. Naopak: její síla spočívá právě v tom, že je morálně přijatelná, často dobře míněná a společensky oceňovaná. O to obtížnější je pak rozpoznat, kdy se respekt ke kultuře mění v mechanismus, který legitimizuje nerovné rozdělení moci, odpovědnosti, jakož i utrpení. V této perspektivě není kritika Wikanové namířena proti „kulturní citlivosti“ jako takové, ale proti jejímu institucionálnímu zploštění. Ukazuje, že když se kultura promění v univerzální vysvětlení, mizí ze zorného pole politicko-ekonomické souvislosti, mocenské a institucionální struktury i odpovědnost konkrétních aktérů a jejich rozhodnutí. Právě tato ztráta analytické ostrosti – nikoli samotný koncept kultury – je jedním z ústředních problémů, k nimž se text vztahuje. To jej činí stejně platným v posledních letech minulého tisíciletí v Norsku, jakož i dnes v České republice.

Text Unni Wikanové vstupuje do pole, které českému čtenáři není, respektive nemusí být neznámé. Od počátku nového tisíciletí se v české antropologii rozvinula intenzivní debata o sociálním vyloučení, marginalizaci a roli konceptu kultury, zejména pak ve vztahu k tak zvané romské problematice. Tato debata bývá někdy zjednodušeně shrnována jako odmítnutí kulturních vysvětlení, ve skutečnosti však šlo o spor o to, jakým způsobem lze koncept kultury používat analyticky nosným a smysluplným způsobem. Výzkumy a publikace spojené s tzv. plzeňskou antropologickou školou, která danou diskusi rozpoutala a udávala v ní tón, neměly za cíl opuštění konceptu kultury, ale jeho epistemologickou hygienu, zejména pak jeho očistění od reifikace a esencializace (viz např. Jakoubek 2005). Kritika zde tedy nemířila proti kultuře jako analytickému konceptu, ale proti jejímu (vy)užívání v politickém, mediálním a institucionálním diskurzu, kde „kultura“ fungovala jako vysvětlení chudoby, segregace či konfliktů – a tím zastírala roli nerovných příležitostí a konkrétních rozhodnutí institucí. Právě v tomto bodě se pak nachází průniky české debaty s argumentací Unni Wikanové. I ona se staví proti tomu, aby byla kultura chápána jako vnější síla, která jedince determinuje a – proto – zbavuje odpovědnosti. Zároveň klade větší kritický důraz na institucionální praxi, v níž je kulturní argumentace aktivně produkována a uplatňována, často ve jménu respektu, tolerance a „dobré vůle“. Nejde (jí) tedy pouze o problém analytického jazyka sociálních věd, ale o problém každodenního fungování státu a jeho aparátu.

Zatímco české diskuse po roce 2000 se soustředily především na obranu analyticky smysluplného konceptu kultury proti jeho vulgarizaci, Wikanová posouvá

pozornost k tomu, jak se reifikovaný koncept kultury stává nástrojem moci v institucionálním jednání. Právě v tomto posunu, domníváme se, spočívá jeho přínos i „tady a teď“: umožňuje znovu promyslet, jak se kulturní argumentace vrací do veřejného diskurzu v méně nápadných, nicméně o to účinnějších podobách.

Čistý text Unni Wikanové dnes znamená také uvědomovat si dobře jeho meze. Ty nespočívají pouze v jeho stáří, ale především ve značné vyhraněnosti, s níž autorka pracuje s opozicí mezi kulturou a lidskými právy. V řadě pasáží je tato opozice formulována velmi ostře: kultura se objevuje jako potenciální hrozba pro individuální integritu, zatímco lidská práva vystupují jako univerzální korektiv, který má (mít) přednost. Takto vyostřené postavení problému může současnému čtenáři připadat schematické a teoreticky nedostatečně diferencované. Řada antropologických příspěvků k postkoloniální diskusi přesvědčivě ukázala, že samotný jazyk lidských práv není neutrální ani ahistorický. I univerzalistické normy jsou zakotveny v konkrétních politických a mocenských kontextech a mohou být (a začasť jsou) používány značně selektivně (z českých dostupných textů k dané tematice viz např. Eriksen 2006). Z této perspektivy lze Wikanové vytknout, že věnuje jen velmi omezenou pozornost globálnímu nerovnostem, koloniálním dědictvím a asymetriím moci, které rámuji jak kulturní praktiky, tak i institucionální intervence prováděné v jejich jménu.

Zároveň je však třeba zdůraznit, že tato omezení nejsou důvodem k odmítnutí textu, který vznikl jako kritika konkrétní institucionální praxe, nikoli jako pokus o systematickou teorii kultury či práv. Hodnota a přínos tohoto textu spočívá především v tom, že nutí čtenáře klást si nepříjemné otázky: kdy se respekt ke kultuře mění v rezignaci na ochranu jednotlivců? Kdy se jazyk tolerance stává nástrojem legitimizace nerovnosti? A kdo nese odpovědnost za rozhodnutí, která jsou prezentována jako kulturně determinovaná? Tyto otázky zůstávají otevřené – a právě tím si text *Kultura: nový koncept rasy* zachovává svou analytickou sílu i dnes, bezmála po třech dekáдах od prvního vydání.

Ondřej Hejnal je sociální antropolog. Zabývá se problematikou urbánní marginality, drogových scén a fenoménem závislosti. V obecné rovině se věnuje epistemologii auto/etnografie a metodologii kvalitativního výzkumu. Kontakt: ohejnal@gmail.com

Marek Jakoubek je sociální antropolog. Zabývá se česko(slovensko)-bulharskou krajanskou problematikou s důrazem na jedinou českou obec v Bulharsku, Vojvodovo. V oblasti teorie se věnuje dějinám a epistemologii konceptu etnicity. Kontakt: marek.jakoubek@uhk.cz

Literatura

- Abu-Lughod, Lila. 1991. „Writing against Culture.“ Pp. 137–162 in Richard G. Fox (ed.): *Recapturing Anthropology. Working in the Present*. Santa Fe: School of American Research Press.
- Baumann, Gerd. 1999. *The Multicultural Riddle. Rethinking National, Ethnic and Religious Identities*. New York: Routledge.
- Baumann, Gerd. 2002. *Contesting Culture. Discourses of Identity in Multi-ethnic London*. Cambridge: Cambridge UP.
- Borofsky, Rob. 2001. „WHEN. A conversation about culture. Introduction.“ *American Anthropologist* 103, 2001, 2: 432–435.
- Brumann, Christopher. 1999. „Writing for Culture. Why a Successful Concept Should Not Be Discarded.“ *Current Anthropology* 40, 1991, S1: 1–27.
- Eriksen, Thomas H. 2006. *Antropologie multikulturních společností. Rozumět identitě*. Praha: Triton.
- Fassin, Didier. 2012. *Humanitarian Reason. A Moral History of the Present*. Berkeley: University of California Press.
- Grillo, Ralph D. 2003. „Cultural Essentialism and Cultural Anxiety.“ *Anthropological Theory* 3, 2003, 2: 157–173.
- Jakoubek, Marek. 2005. „Multikulturalizmus vs. kultura (na příkladu tzv. Romů a ‚jejich‘ kultury.“ Pp. 198–235 in: Tomáš Hirt – Marek Jakoubek (eds.): *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit. Antropologická perspektiva*. Plzeň: A. Čeněk.